

АНОТАЦІЯ 2

ЦИМБАЛЮК О. М. Взаємозв'язок між парадигмою інтерпретації й епістемологією біблійних наративів: Яків – досконала людина. – Рукопис (англійською мовою).

Актуальність дослідження. Біблія має фундаментальне значення для віри та життя християн, їхніх міжконфесійних і загалом суспільних відносин. Вона є головним джерелом християнського віровчення та підґрунтям для формування цілого культурного та світоглядного пласту. З огляду на таку визначальну роль Святого Письма надзвичайно актуальними були і залишаються підходи до тлумачення біблійних текстів. Відмінності в інтерпретації Біблії лягають в основу різних світоглядних орієнтирів – сприйняття людиною себе, інших, Бога, свого призначення, цінностей, тощо, а також призводять до появи розмаїття християнських конфесій. Водночас відмінні підходи до тлумачення стимулюють герменевтичні пошуки. Це робить герменевтику дедалі актуальнішою наукою, що розширює свої межі, а дискусії щодо доцільності та ефективності її методів не вщухають і досі.

Кожна парадигма тлумачення базується на певному історичному та соціальному досвіді, зумовлена напрацьованими традиціями розуміння та інтелектуальними досягненнями епохи. До тлумачення образу патріарха Якова – однієї із ключових постатей Біблії було застосовано різні підходи, зокрема, ті, які пропонували протилежне бачення його життя та характеру. Один із них – традиційний підхід – подає Якова як досконалу людину. Другий, реформатський, пропонує сприймати його як грішника, який досягнув чогось лише з ласки Божої. Однак, як відомо, історико-критична екзегеза наполягає на тезі про єдине значення, згідно з яким текст Біблії не може мати одночасно кілька різних значень.

Стародавні історики, філософи, єврейська і мусульманська громади, Отці Церкви і багато інших християнських мислителів вважали біблійного Якова зразком благочестя. Таких висновків вони дійшли, застосовуючи історико-критичний герменевтичний метод. Водночас у добу Реформації з'явилося тлумачення постаті Якова, який, за словами Жана Кальвіна «був не гідний, щоб наслідувати його життя. А те, що він вважається батьком церкви, дано йому не як винагорода, а виключно завдяки Божій благодаті». Тривалий час реформатський погляд домінував у західній християнській традиції та позначився на перекладах Біблії. Сучасні археологічні та лінгвістичні відкриття посилили інтерес богословів до перегляду такої інтерпретації образу патріарха Якова та спонукали дослідження різних парадигм тлумачення відповідних біблійних текстів. Актуальним видається з'ясування давньої апостольської герменевтики та виявлення глибокого взаємозв'язку між парадигмою тлумачення та істинною епістемологією біблійних наративів, а також встановлення зразкових методологічних принципів читання та інтерпретації біблійного тексту.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано у межах науково-дослідної роботи кафедри богослов'я та релігієзнавства факультету філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова відповідно до наукової теми «Розбудова академічного богослов'я в умовах освітніх трансформацій в Україні» (U 0117U004903). Окрім того, робота виконана у межах інтегрованої освітньо-дослідницької програми Центру дослідження релігії НПУ імені М. П. Драгоманова «Сучасне протестантське богослов'я», що розробляється і впроваджується спільно з Євро-Азіатською теологічною асоціацією відповідно до додаткової угоди №1 до договору про співпрацю між Національним педагогічним університетом імені М. П. Драгоманова і громадською організацією «Євро-Азіатська теологічна асоціація» від 19 грудня 2015 р.

Мета дослідження – здійснити порівняльний аналіз традиційної і реформатської парадигм тлумачення образу патріарха Якова та їхнього впливу на епістемологію біблійного наративу.

Відповідно до поставленої мети визначено такі **завдання**:

- дослідити біблійний наратив про патріарха Якова;
- визначити підстави та спосіб формування позитивного образу Якова у традиційній герменевтиці;
- з'ясувати взаємозв'язок тлумачення образів Якова та Ревеки;
- розкрити суть та чинники негативної герменевтики образу Якова у реформатській теології;
- простежити наслідки негативного тлумачення постаті Якова у християнській традиції;
- виявити проблеми реформатської парадигми тлумачення та з'ясувати наскільки обґрунтованими і виправданими є обидва методологічні підходи;
- встановити зразковий методологічний принцип читання та інтерпретації біблійного тексту.

Об'єктом дослідження є парадигми тлумачення біблійного образу патріарха Якова.

Предмет дослідження – методологічні підходи, чинники та особливості інтерпретації образу патріарха Якова та їхній вплив на епістемологію біблійного наративу.

Теоретико-методологічні засади дослідження. Дослідження має міждисциплінарний характер і здійснене на межі богослов'я, філософії, лінгвістики, історії та релігієзнавства. Автор дотримувався загальнонаукових принципів – об'єктивності, позаконфесійності, історичності та світоглядного плюралізму, реалізованих у дослідженні шляхом постійного застосування загальнонаукових (аналізу та синтезу, систематизації, проблемний, компаративний і ін.) та богословських методів. У дослідженні застосовано метод текстологічного аналізу богословських праць, герменевтичні методи у з'ясуванні інтерпретаційних підходів до образу Якова.

Методологічним підґрунтям для дослідження стали праці провідних дослідників різних етапів богослов'я. Особливе значення для дисертаційної роботи мали праці таких учених, як Жана Кальвіна, Метью Генрі, Самуеля Роллеса Драйвера, Клауса Вестерманна, Джеймса Л. Кугеля, Крістіни Гарсайд Аллен, Наума Серни, Вільяма Л. Лейна, Р. Кента Х'юза, Джона Х. Волтона та Віктора П. Гамільтона.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що на основі біблійного тексту, богословських та позабіблійних праць і лінгвістичних відкриттів уперше розкрито вплив традиційної та реформатської парадигм тлумачення життя та характеру Якова на епістемологію біблійного наративу.

Уперше:

- з'ясовано, що до середини XVI ст. філософи, історики, богослови та автори небіблійної літератури зображали Якова і його матір Ревеку виключно позитивно, вбачаючи у них зразок духовності;
- встановлено, що формування позитивного образу Якова у Біблії відбувається завдяки означенням “досконалий”, ‘той, кого полюбив Бог’, найчастішому згадуванню у Біблії його імені (Яків / Ізраїль), наявністю імені Якова у визначенні Бога;
- ім'я Яків має теофоричну природу, тобто таке, що містить або у собі включає ім'я Бога.
- з'ясовано, що образ Ревеки був тісно пов'язаний із тлумаченням постаті Якова і підсилював його позитивне сприйняття у традиційній, або негативне – у новітній реформатській парадигмі тлумачення.
- проаналізовано альтернативний погляд на патріарха Якова у працях відомих реформатських теологів XVI–XXI ст. і виявлено, що вперше категорично поставив під сумнів цілісність характеру патріарха Якова реформатор Жан Кальвін, а найбільш руйнівний удар для репутації Якова завдав вчений і священнослужитель англіканської церкви Самуель Драйвер, який дав “видиме” наукове підґрунтя значенню імені Якова як “обманець” і вплинув на формування його негативного образу в перекладах Біблії;
- розкрито методологічні, теологічні та світоглядні чинники появи і розвитку негативної герменевтики образу патріарха Якова.
- здійснено порівняння традиційного і новітнього реформатського герменевтичних підходів до тлумачення життя і характеру Якова та Ревеки та виявлено вагомі недоліки останнього; доведено, що реформатський герменевтичний підхід щодо тлумачення характеру Якова є антисемітською формою біблійної ейсегези.

Уточнено:

- розуміння лінгвістичного аналізу біблійного тексту як невід'ємної частини герменевтики, зокрема висновків про значення імені Яків, яке на відміну від реформатського тлумачення («обманець, ошуканець») походить від єврейського слова *Ya'aqov-el* і буквально означає «нехай Бог захистить [тебе]»;

- висновки щодо біблійної оповіді, яка містить факти й алюзії, що формують позитивне сприйняття образу Якова та негативне – його антипода Ісава.

Набули подальшого розвитку:

- положення про те, що традиційна парадигма тлумачення образу Якова ґрунтується на загально визнаній екзегезі, герменевтиці та історико-критичному методі інтерпретації;
- аргументація того, що зміна парадигми в інтерпретації біблійного нарративу кальвіністами призвела до його недостовірного розуміння.

Теоретичне і практичне значення дисертації. Дослідження слугуватиме каталізатором для християнських учених і священнослужителів у їхньому прагненні обстояти патристичні екзегетичні і герменевтичні принципи біблійної інтерпретації, відрізнити новітні привабливі, проте ілюзорні інтерпретаційні думки від ортодоксальних богословських фактів, а також формуватиме обґрунтований методологічний принцип читання і тлумачення Біблії та її контексту. Висновки та основні тези дисертації можуть бути використані для подальших філософських та історико-богословських досліджень, у викладанні богослов'я, герменевтики, гомілетики, історії церкви, філософії тощо.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри богослов'я та релігієзнавства факультету філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Ідеї та висновки дослідження були оприлюднені на таких наукових міжнародних та всеукраїнських конференціях: Міжнародна наукова конференція «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (10-13 грудня 2014 р., м. Рівне); Всеукраїнська науково-практична конференція, присвячена 25-річчю від дня Незалежності України «Україна: поступ у майбутнє» (22 квітня 2016 р., м. Київ); Міжнародна наукова конференція «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (7-8 грудня 2016 р., м. Рівне); Міжнародна науково-практична конференція «*QUO VADIS EUROPO?*» (6-7 березня 2017 р., м. Освенцім, Польща); Міжнародна науково-практична конференція «Аврамічні релігії і Реформація: формування протестантського символу віри й ідеології нової суспільної реформації (європейський й український контекст ідентичності)», присвячена 500-річчю Реформації (18-19 травня 2017 р., м. Галич); Міжнародна наукова конференція V Андріївські читання «Християнство в Україні: історія, культура, сучасність в контексті суспільно-політичних трансформацій» (до 500-річчя Реформації та 25-річчя утворення Української Православної Церкви Київського Патріархату) (23 травня 2017 р., м. Рівне); II Міжнародна богословська конференція «Церква і публічна сфера: любов у дії» (2–4 травня 2019 р., Львів); VII Всеукраїнська наукова конференція «Держава і церква в новітній історії України» (17–18 жовтня 2019 р., Полтава); Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Країни Центральної, Східної та Південно-Східної Європи в історичному дискурсі Західної цивілізації» (7 квітня 2020 р.); XVIII Міжрегіональна науково-

практична конференція молодих учених та аспірантів «Дослідження молодих науковців у галузі гуманітарних наук» (14 травня 2020 р., Бахмут).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження були ґрунтовно висвітлені в 6 наукових статтях, 3 з яких містяться в українських фахових збірниках, а 3 – в іноземних виданнях, які можна відстежити в наукометричних базах даних Web of Science, Google Scholar, Scopus.

Структура й обсяг дисертації. Послідовність викладу матеріалу зумовлені логікою дослідження проблеми, яку визначають мета і завдання дисертаційної роботи. Дослідження складається з трьох розділів, які структуровані на підрозділи, висновків, бібліографії та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 232 сторінки, з яких 192 є основним текстом. Список використаних джерел містить 301 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** автор детально обґрунтовує актуальність обраної теми, визначає об'єкт і предмет дослідження, формулює мету і наукові завдання роботи; окреслює теоретико-методологічні основи дослідження, наукову новизну, теоретичне та практичне значення дисертаційної роботи.

У першому розділі **«Методологія та джерельна база проблеми»** з'ясовано принципи та методи дослідження, а також проаналізовано джерела дисертації. У підрозділі 1.1. **«Методологічні засади дослідження»** автор зосереджує увагу на наукових підходах до вирішення проблеми та методах її дослідження. У роботі розкрито традиційний і реформатський герменевтичні підходи до характеру Якова та Ревеки. Правильна герменевтична інтерпретація характеру Якова може забезпечити безперервність та послідовність усіх методів біблійної критики, що використовується в цьому дослідженні. Щоб закласти основи точної літературно-історичної оцінки біблійного тексту, автор використовує текстуальну критику, яка є наукою вивчення давніх рукописів. Дослідження спирається на висновки експертів із оригінальних єврейських рукописів Джуліана Моргенштерна, Джеймса Л. Кугеля та Девіда Ноеля Фрідмана.

Дослідження побудоване на таких принципах біблійної герменевтики, як контекстуальний, історико-критичний, компаративний, смислової прогресії, алегоричний, символічний, типологічний, буквальний, моральний. Ці принципи герменевтики тісно взаємодіють із трьома основними методами апологетики. Класична апологетика – раціональне обґрунтування монотеїстичного світогляду, яке надає докази особистого одкровення Бога перед людством через непомильний біблійний текст. Апологетичний евіденціалізм – використання історичної та філософської аргументації, щоб захистити обґрунтованість біблійного вчення. Реформатська апологетика стверджує, що раціональна віра не потребує жодних раціоналістичних доказів, оскільки вона ґрунтується на Слові Божому.

Застосовуючи компаративний метод аналізу, автор використав кілька прийомів, які дозволяють вивчити складні взаємозв'язки та відмінності давніх

традицій і новітніх реформатських герменевтичних бачень образу Якова. Прийом ієрархічного лінійного моделювання використовується, коли складні дані запроваджує та підтримує велика група людей. Цей прийом допоміг визначити вплив характеристик для кожного рівня впроваджених даних через історію. Прийом групування визначає характеристики, які відрізняються або розрізняють групи думок. Цей процес дозволив побачити різницю між двома протилежними поглядами і з'ясувати, як теологи минулого бачили персонажі Якова та Ревеки. Прийом аналізу траєкторій досліджує кожну думку з різної точки зору та допомагає визначити причини та результати кожного герменевтичного підходу. Цей прийом сприяв визначенню ефективності кожного причинно-наслідкового шляху.

У підрозділі 1.2. «Аналіз джерел» розкрито значення богословських праць, історичних та лінгвістичних відкриттів для дослідження проблеми інтерпретації образу Якова. Автор дисертації виявив та проаналізував низку праць вчених, теологів, тлумачів, Отців Церкви, античних позабіблійних писань тощо. Крім того, щоб розширити горизонт дискусії і дійти неупередженого висновку, автор з'ясував давньоєврейські рабинські теологічні погляди та міркування, записані у Талмуді та Мідраші, а також працях загальноновизнаних сучасних єврейських вчених і біблійних тлумачів.

Позитивний погляд на життя Якова автор виявив у працях Йосипа Флавія, Філона Александрійського, Тертуліана, Євсевія Кесарійського, Амвросія Медіоланського, Августина, Іоанна Златоуста, Томи Аквінського, Джона Вікліфа, Ульріха Цвінглі, Мартіна Лютера, Джона Веслі, Вільяма Тіндейла, Джона Роджерса, Рабейну Шломо Іцхакі (Раши), Крістіни Гарсайд Аллен, Вільяма Ніколлса, Майкл Брюнінга, Наума Серни, Вільяма Л. Лейна, Р. Кента Х'юза, Клауса Вестерманна, Джеймса Л. Кугеля, Герхарда фон Рада, Джона Х. Волтона, та Віктора П. Гамільтона.

Аналіз альтернативного погляду на патріарха Якова зроблено на підставі праць таких відомих реформатських теологів, як Жан Кальвін, Ульріх Цвінглі, Вольфганг Мускулус, Метью Генрі, Чарльз Генрі Макінтош, Самуель Роллес Драйвер, Джеймс Гастінгс, Альберт Пітерс та Джон Едвард Андерсон.

Також автор дисертації аналізує новітні археологічні та лінгвістичні відкриття, які сприяли радикальному переосмисленню реформатських методів інтерпретації.

У другому розділі «**Формування образу Якова як досконалої людини**» розглянуто погляди на постать Якова авторів біблійних текстів та богословів, які вбачали у патріарху духовний зразок людини. У підрозділі 2.1. «*Біблійний наратив про Якова*» розкрито біблійні сюжети, які містять алюзії на образ Якова та його антипода Ісава, завчасно формуючи думку читача про цих героїв, та власне оповідь про Якова. Зокрема, дисертант виділяє п'ять аспектів, які простежуються у старозаповітній оповіді до самої появи постаті Якова: 1) випробування людей їжею; 2) протистояння старшого, неправедного, і молодшого, праведного, братів, яке призводить до відчуження; 3) негативний образ мисливця; 4) втрата старшим братом права первородства через його гріховність; 5) дане Богом Ревеці передбачення щодо Якова та Ісава.

Випробування їжею зазнали Адам і Єва. Живучи в ідеальному світі, вони мали глибокі особисті стосунки з Богом, який дав їм тільки одну заповідь: «Із кожного дерева в Раю ти можеш їсти. Але з дерева знання добра й зла – не їж від нього, бо в день їди твоєї від нього ти напевно помреш» (Бут. 2:16–17). Цей наказ було дано, щоб визначити, чи будуть люди вірні і слухняні Богові. Згідно з рабинською екзегезою, ця заповідь також підкреслює той факт, що, володіючи свободою волі, люди можуть вибирати свої дії або поведінку, зумовлюючи в такий спосіб власне майбутнє. Проте перші люди, ошукані змієм (дияволом), не виконали Божий наказ і скуштували плід із дерева знання добра й зла, визначивши своє майбутнє та своїх нащадків. Їжа слугувала своєрідним каталізатором для обрання Ісавом його майбутнього, що позначилося і на Якові.

Прототипами праведного і неправедного братів, які протистояли одне одному у Біблії, є Каїн і Авель. Спираючись на ранню християнську традицію, Жан Кальвін вважав, що перші брати, як і Ісав та Яків, були близнюками, хоча автор Книги буття про це не говорить. Клаус Вестерманн також проводить чітку паралель між народженням, способом занять і життям Каїна й Ісава та Авеля і Якова.

Біблійний наратив зображає Каїна й Авеля як антиподи, вказуючи на те, що вони мали різне ставлення до Бога. Апостол Іван стверджує (1 Іва. 3:12), що Каїн (старший брат) був від диявола, тому він убив праведного Авеля (молодшого брата). На основі цих біблійних текстів юдейська та християнська громади розглядали бездуховного Каїна як протилежність праведності і вірили та наполягали, що Творець має моральне право виправити і покарати своє непокірне творіння, щоб запобігти знищенню всього світу. Наслідками вчинків обох старших братів було відчуження від рідних, свого краю і Бога. Згідно з Мідрашем Раба, Ісав діяв так само, як і його духовний прототип – Каїн, який також хотів убити свого молодшого праведного брата.

Негативний образ мисливства – улюбленого заняття Ісава – формується за допомогою постаті Німрода. Коли суспільство після потопу стало достатньо розвиненим технологічно для будівництва великих міст, нащадок Хама на ім'я Німрод (іврит. נִמְרוֹד (*tsayid*) – мисливець, бунтар, повстанець) заснував царство з центром у Вавилоні (Бут. 10:8–11). Німрод був першим могутнім мисливцем, який, за «Юдейськими старожитностями», призвів до повстання проти Бога, будуючи Вавилонську вежу.

Ісав також був «хитрим мисливцем» і завойовником. Як і будь-який вправний мисливець, він умів обманювати свою жертву, вдаючи із себе мирну людину. Однак його внутрішнім поривом завжди було вбити свою жертву. Саме тому «Енциклопедія Біблійних Тлумачень» дотримується юдейського стародавнього погляду, що серед жертв підступного Ісава теж були й люди.

У Книзі буття ідеться тільки про двох мисливців: Німрода та Ісава. Джеймс Л. Кугель стверджує, що Ісав, як і Німрод, був злий, невіруючий і розпусний. Мартін Лютер також вважав, що Ісав був гордим та безбожним, тому що не жив мирним життям, а марнував час на полювання, даремні та жорстокі розваги і отримувалася насолода від убивства.

Втрата первородства старшим братом і набуття його молодшим, як це відбулося з Яковом та Ісавом, описана також в оповіді про Ізмаїла та Ісака. Ізмаїл був первістком Авраама і, відповідно до тогочасних традицій, мав отримати благословення батька, тобто продовжити лінію благочестивих людей. Однак Ізмаїл був зіпсутою людиною. Щоб проілюструвати його лукаву природу, автор Книги буття описує, як Ізмаїл глумився над своїм молодшим братом Ісаком (Бут. 21:9–10). Рання християнська громада вірила, що насміхаючись над Ісаком, Ізмаїл знущався над Христом, який походив із роду Ісака. Через гріховність Ізмаїла та особисте одкровення Бога патріарху Аврааму його молодший син Ісак успадкував благословення первістка (Бут. 21:12). Тому з цього моменту біблійний автор зосереджується переважно на історії Ісака та його сім'ї.

Бог передбачив, що Яків буде праведною людиною. Ісак одружився з Ревекою за провидінням Бога. Під час довгоочікуваної вагітності Ревека дізналася, що немовлята б'ються одне з одним у її утробі. Бог відкрив Ревеці, що від її дітей візьмуть початок два народи, до того ж, нащадки старшого будуть служити молодшому (Бут. 25:22–23). Рання церква інтерпретувала цю боротьбу як конфлікт між злом і добром, порівнюючи Ревеку з церквою, а немовлят із праведними і нечестивими, які борються у церкві.

На відміну від Ісава, Біблія описує Якова як досконалу людину, яка прагнула бути в місцях, де поклонялися Богу (Бут. 25:27). Герхард фон Рад підкреслює, що прикметник *tâm* (תָּם) на івриті означає солідарність праведної людини, зокрема Якова, з моральними нормами благочестивого суспільного життя, чого не було у грішного мисливця Ісава. Філон Александрійський також стверджує, що Яків був людиною виняткових моральних якостей. Спираючись на лінгвістичний аналіз біблійного тексту, теологи вважають, що патріарх Яків був досконалою людиною, чиє серце було в гармонії з Богом. З'ясовано, що біблійний наратив підкреслює особливість Якова також тим, що його ім'я *Ya'aqov-el* [y-`-k-b`-l] включає сүфікс 'El який є скороченням слова *Elohim* [Бог]. Також саме ім'я [Яків/Ізраїль] згадується у Біблії найчастіше, ніж інші імена – 2794 рази.

У підрозділі 2.2. *«Позитивний погляд на Якова в юдейському та християнському вченні»* аргументовано доведено, що юдейські та християнські біблійні тлумачі й екзегети вважали Якова яскравим прикладом справжнього благочестя. Єврейські екзегети зазначали, що кожним кроком захопливого життя патріарха Якова керував Гашем (ім'я, що використовується в юдаїзмі для позначення Бога ізраїльтян). Йосип Флавій також зображає Якова як видатну людину, якій «Бог допомагав у всьому, що він хотів».

Рання християнська громада вказувала, що Святе Письмо описує патріарха Якова надзвичайно позитивно (Бут. 28, Ів. 1:50–51; Євр. 11:20–21). Тому Єронім зображував Якова невинною людиною. Подібно до нього Августин стверджував, що Яків був безгрішною та праведною людиною. Дослідження аргументовано доводить, що християнські мислителі після патристичної епохи, ґрунтуючись на поглядах попередників, також подавали позитивний образ Якова. Саме тому Тома Аквінський, Джон Вікліф, Мартін

Лютер і Джон Веслі у своїх працях рішуче стверджували, що патріарх Яків був чесною людиною і завжди поводився справедливо.

У дослідженні вперше доведено, що цей класичний погляд на патріарха Якова повністю підтримали перекладачі Біблії XVI ст. Зокрема, Вільям Тіндейл у перекладі П'яти книг Мойсея (1534 р.) вказав, що «Яків був людиною без хитрості й обману, і людиною, яка постійно вірила та виконувала волю Божу в своєму повсякденному житті». Так само Джон Роджерс, англійський священнослужитель і тлумач Біблії, який керував перекладом Біблії Томаса Матвія (1537 р.), також ретельно дотримувався патристичної думки про чесність і праведність Якова.

Велика Біблія (1539 р.) – видання англійською мовою, дозволене королем Генріхом VIII, також зображує Якова як досконалу людину. У Біблії Єпископів (1568 р.) Ісава зображено хитрим мисливцем та людиною з дикою і непокірною вдачею, а Якова – досконалою людиною, що перебувала у Божих оселях (наметах). Згодом також Священна Біблія: Старий та Новий Заповіт (1876 р.) зображує Якова як досконалу людину, що «завжди дотримується правди».

У підрозділі 2.3. «Роль постаті Ревеки у позитивній інтерпретації Якова» проаналізовано юдейський і традиційний християнський погляди на життя Ревеки.

Єврейська громада завжди бачила в біблійному описі Ревеки ідеальну жінку, сміливу, ініціативну і водночас покірну та милосердну (Бут. 24). Меїр Штернберг аргументовано зазначає, що «ефективність Ревеки перевершує всі найоптимістичніші людські очікування». Рабейну Шломо Іцхакі (Раши) вказує, що демонструючи чесноти Ревеки, Біблія описує її походження, видатну фізичну силу, прекрасний зовнішній вигляд, унікальну гостинність та виняткову непорочність, яка є критично важливим фактором для біблійних стандартів святості (Бут. 24:16). Мідраш, давньоєврейські тлумачення письмової та усної Тори, завжди описує Ревеку як «лілію серед тернів, тому, що вона дійсно була праведною людиною серед багатьох ошуканців». Стародавні мудреці та тлумачі часто зазначають, що в біблійному наративі Ревеку змальовано як чудову дружину, яка дала багато втіхи та спокою своєму чоловікові Ісаку (Бут. 24:67; Буття Раббах 60:16). Крім того, Ревека є першою жінкою в Біблії, до якої безпосередньо звернувся Бог: «І промовив до неї Господь...» (Бут. 25:23). Тому в юдаїзмі Ревеку вважають пророчицею (Мідраш Танхума, Буття Вауехі 12:16; Буття Раббах 67:9). На основі аналізу тексту мудреці, рабини та юдейські вчені зазначали, що, як пророчиця, Ревека завжди діяла за божественним натхненням.

Варто зазначити, що не менш разуючий погляд на життя Ревеки мають позабіблійні античні твори. Відомим прикладом небіблійної літератури є Книга ювілеїв, де Ревека зображена як центральний персонаж, зразок для наслідування і матріарх із надзвичайно важливою роллю в зміцненні сім'ї Авраама. Відповідно до контексту книги, патріарх Авраам наказав Ревеці завжди допомагати Якову, бо благословення заповіту поширюватиметься лише через нього, а не через Ісава (Ювілеї 19). Тому, дотримуючись Божого

особистого одкровення та вказівок Авраама, Ревека присвятила своє життя чесному виконанню свого призначення, захищаючи та підтримуючи свого сина Якова (Бут. 25:27; Ювілеї 25). Стародавній рукопис «Йосип та Аснет» – ще один ранній небіблійний текст, який позитивно описує матріарха Ревеку як зразок унікальної жіночої краси. У своїх працях Йосип Флавій говорить про благородний характер Ребеки, доброту серця, гостинність, наполегливість і глибоку особисту мудрість.

Численні праці Отців Церкви визначають життя Ребеки як зразковий акт послуху Богові. Тому рання християнська спільнота особливо позитивно ставилася до того, як Ревека допомагала своєму сину Якову (Бут. 27). Наприклад, єпископ із Карфагену Кудвультдей вчив, що Ревека «за натхненням Бога підготувала містичну дію, вчинену завдяки пророчому мистецтву для отримання Яковом його благословення». У своїх творах Іоанн Златоуст говорить про Ревеку як про надзвичайну жінку, яка виконувала Боже передбачення, даючи поради синові, щоб він міг досягти запланованого для нього Богом. Дотримуючись патристичного погляду, Мартін Лютер інтерпретував поведінку Ребеки як необхідну дію, яка не лише давала користь, а й запобігала гріху. Те, що інші мислителі пізніше могли назвати брехнею, реформатор вважав «чеснотою, надзвичайною розсудливістю та побожною турботою про іншого, а отже – прагненням до благочестя».

Зауважимо, що окремі богослови вбачають у Ревеці прообраз Ісуса Христа, який пожертвував своїм життям для добра інших. Крістін Гарсайд Аллен справедливо наголошує, що Ревека «є першою людиною в Біблії, яка готова принести себе в жертву для добра інших». Авраам, підкоряючись Богові, був готовий пожертвувати своїм наймолодшим і найулюбленишим сином Ісаком, а Ревека, як символ покірності Богу, продемонструвала свою готовність пожертвувати власним життям заради свого молодшого сина Якова (Бут. 27:13).

У третьому розділі «**Зміна парадигми інтерпретації образу Якова у реформатській теології**» зосереджено увагу на походженні, суті та розвитку негативної герменевтики життя патріарха Якова. У підрозділі 3.1. «*Внесок Жана Кальвіна та його наступників у формування негативного образу Якова*» встановлено, що протестантське гасло «Sola Scriptura» передбачало відмову від авторитету римо-католицької традиції на користь повернення до Біблії як єдиної основи моральних, соціальних і богословських рішень. Водночас Реформація прочинила двері для інтерпретації біблійного нарративу без усякого посилення на традиційні патристичні підходи до тлумачення.

У дисертації встановлено, що першим, хто категорично поставив під сумнів досконалість патріарха Якова, кинувши тінь на його життя, був відомий французький теолог Жан Кальвін. Як відомо, Кальвіну належить концепція про наперед визначену Господом долю кожної людини і соціальну етику, що склало підвалини кальвінізму. Його розуміння образу Якова дає побожні, проте ілюзорні інтерпретації які не є систематизованими і обґрунтованими, а розкриваються побіжними згадками у «Тлумаченні Книги буття». Свою позицію щодо Якова Жан Кальвін обґрунтовує, передусім, ексклюзивною

заявою його брата Ісава, якого як відомо зненавидів Бог: «Тому звалось ім'я його: Яків, і він обманив двічі мене: забрав перворідство моє, а це тепер забрав благословення моє» (Бут. 27:36; Мал. 1:3).

Згідно з революційним поглядом Жана Кальвіна, Ісав став жертвою свого брата Якова. Мислитель також наполягав на думці, що Яків зміг отримати благословення батька лише обманом та за підтримки «злої матері Ребеки». Проектування такого погляду на життя Якова супроводжувалося кардинальним переосмисленням значення його імені, ототожненням «Якова» з «ошуканцем». Ґрунтуючись на цьому нетрадиційному герменевтичному підході до тлумачення, протягом останніх сотень років реформатські теологи наполегливо зображали патріарха Якова як інфантильного, залежного від позицій та дій матері пристосуванця, маніпулятора й ошуканця. У дослідженні з'ясовано, що позиція Жана Кальвіна призвела до формування негативного образу не лише Якова, а й Ребеки, котра впливала на окремі дії сина. У своїх коментарях до Книги буття він стверджував, що Ребека не заслуговує на похвалу, оскільки її життям «керує зло», а сама вона має розпусну природу. Водночас у своєму тлумаченні Жан Кальвін не наводить жодної біблійної, патристичної, історичної чи лінгвістичної підстави для формування такого твердження.

Хоча погляди Жана Кальвіна щодо патріарха Якова не поділяла більшість реформатських теологів того часу, зокрема Ульріх Цвінглі та Вольфганг Мускулус, женецький мислитель поступово набув прихильників серед пересічних християн, тлумачів та перекладачів Біблії. Зокрема Женевська Біблія (1557–1560 рр.) – переклад, здійснений англійськими протестантами, що перебували під впливом ідей Жана Кальвіна, – вперше подала значення імені Якова як «ошуканець».

Упродовж XVII ст. реформатська екзегеза набула більше послідовників і вплинула на духовенство та парафіян місцевих громад. Негативний образ патріарха Якова прийняли і розвинули Метью Генрі (1662–1714 рр.), Чарльз Генрі Макінтош (1820–1890 рр.), Фрідріх Август Діллман (1825–1894 рр.). Започатковане Жаном Кальвіном негативне трактування життя і характеру патріарха Якова набуло апогею у працях Самуеля Роллеса Драйвера (1846–1914 рр.), англійського богослова і вченого із Нового коледжу в Оксфорді.

Слід зазначити, що Самуель Драйвер рішуче стверджував (без жодних аргументів), що ім'я Якова означає «обманець», оскільки нібито воно походить від дієслова *akeb* (іти слідом, букв. триматися за п'яту), значення якого трактував як намагання перехитрити, обманути, порушити правильну послідовність. Самуель Драйвер також вважав, що оригінальний та ексцентричний прикметник *tam*, який описує патріарха Якова як «досконалу» людину, слід розуміти не прямо, а алегорично (Бут. 25:27), оскільки це слово навряд чи було б застосоване до «хитрого Якова».

У дисертації наголошено, що Самуель Драйвер, як член комісії Старого Заповіту Англійської переглянутої Біблії (1876–1884 рр.), зміг повністю реалізувати свої новаторські ідеї в останньому і найвідомішому виданні Біблії (ERV). Тому Англійська переглянута версія Біблії (1885 р.) повністю усунула

позитивний образ патріарха Якова та ще більше затьмарила значення його імені. Оскільки це видання Біблії, підтримане Оксфордським університетом і англіканською церквою, було опубліковане у провідній колоніальній державі мовою, яка набувала дедалі більшого поширення у світі, ідеї Жана Кальвіна щодо негативного образу Якова та Ревеки набули значного поширення. У короткий проміжок часу реформатський погляд на Якова був адаптований буквально всіма національними перекладачами Біблії на початку ХХ ст.

У підрозділі 3.2. «*Чинники розвитку реформатського розуміння образу Якова*» доведено, що негативне сприйняття характеру Якова формувалося протягом століть на підставі низки чинників.

Фундамент для появи негативного погляду на Якова був закладений Александрійською школою біблійної інтерпретації, яка ставила собі за мету зрозуміти і розкрити глибокий духовний зміст біблійного тексту, вдаючись до алегоричного методу тлумачення. Ідейний засновник цього погляду, Тертуліан, пропагував духовне (алегоричне), а не буквальне прочитання старозаповітних текстів. Він також стверджував, що передбачення, яке Господь Бог дав Ревеці про те, що її старший син буде служити молодшому (буквально Ісав та Яків), насправді «стосувалося юдеїв, які будуть служити християнській церкві».

Після Першого нікейського собору (325 р.), значна частина церкви почала дотримуватися думки, що християнська спільнота стала правонаступницею народу Божого або «Новим Ізраїлем». Нині ця доктрина відома як теологія заміщення. Сучасні історики і теологи переконані, що до кінця IV ст. ці погляди переважно визнавали як історичну достовірність і викладали як один із головних теологічних принципів, описаних Євсевієм. Розвиток теології заміщення сформував переважно негативне ставлення до юдаїзму у більшості духовенства і мирян.

Антисемітські настрої в європейському суспільстві змусили деяких теологів негативно переосмислити життя засновників єврейської громади, зокрема патріарха Якова. Майкл Брюнінг стверджує, що сам Мартін Лютер пропагував ідеї антисемітизму: «по-перше, треба підпалити синагоги і школи євреїв і покрити брудом все, що не згорить, щоб ніхто більше ніколи не побачив каменю... По-друге, я раджу, щоб їхні будинки також зруйнували».

Ще одним чинником було вчення про передвизначення. Щоб зрозуміти, чому Жан Кальвін переосмислив характер патріарха Якова, необхідно пам'ятати, що реформатське богослов'я – це добре організоване і складне вчення, повністю побудоване на доктрині про передвизначення долі кожної людини (її засудження чи спасіння), яка, на думку Джона Х. Лейта, є особливим знаком реформатської теології. На цьому вченні і ґрунтується негативний погляд на життя Якова, якого Жан Кальвін не визнає зразком святості і праведності, а розуміє як грішну людину, котра стала «батьком церкви» лише з Божої ласки.

У підрозділі 3.3. «*Проблеми реформатської інтерпретації*» з'ясовано слабкі сторони реформатського погляду на Якова. Визнаючи авторитетність поглядів Жана Кальвіна на Біблію як «головне джерело пізнання Бога і Його

одкровення» та ґрунтовність багатьох його тлумачень, зауважимо, що його інтерпретація характеру Якова та Ревеки не аргументована.

1. Жан Кальвін називає дії Якова щодо Ісава нелюдяними. Водночас, говорячи про цей біблійний наратив, стародавня єврейська і християнська спільноти вважали, що біблійний текст підкреслює той факт, що Ісав самостійно «знехтував своїм первородством» (Бут. 25:34). Крім того, аналізуючи біблійний текст крізь історико-культурну та лінгвістичну призму, сучасні вчені доходять висновку, що ні автор, ні ранній читач не вбачали в діях Якова жодної крамоли.

2. Твердження Жана Кальвіна різко контрастує із поглядами Отців Церкви, які вважали, що Яків не вкрав благословення, а забрав усе, що йому належало. На думку Августина, дії Якова були не шахрайством, а «таємничим викриттям великої реальності», а оскільки Яків був досконалою людиною, то не міг вдаватися до хитрощів (Бут. 25:25–34). Цей погляд підтримує і Джеймс Л. Кугель, зауважуючи, що Яків був новим законним власником права первородства з юридичного погляду. На думку Наума Серни, пропозиція Якова була абсолютно виправдана правовим регулюванням того часу, а стосунки Якова з Ісавом та їхнім батьком є еталоном моралі того часу. Чимало сучасних теологів зазначає, що Ісак мав для кожної дитини унікальне благословення, засноване на його внутрішньому характері. Проте еkleзіастичний авторитет, як відомо, був призначений для Якова з самого початку (Бут. 28:1–4).

3. Жан Кальвін і його послідовники стверджують, що Яків хитрістю змусив свого брата продати первородство. Однак Новий Заповіт повністю підтримує думку про те, що гріховність Ісава була реальною причиною добровільного продажу первородства Якову (Євр. 12:15–16). Тому Вільям Л. Лейн наголошує, що в цьому тексті автор стурбований тим, щоб хтось не втратив Божої благодаті через особисту необережність, як аморальний Ісав. Ідіома ὁστέρω ἄλλο передбачає втрату цінної позиції з власної вини.

4. Реформатські мислителі зображують Ісава як сильну людину, яка зазнала моральних та емоційних травм через неправомірні вчинки грішного брата. Проте усі ранні біблійні тлумачі завжди різко критикували поведінку бездуховного мисливця Ісава і вихваляли життя патріарха Якова як приклад благочестя і праведності. Саме тому Р. Кент Х'юз стверджує, що епізод про первородство вказує на божественний вирок: власний гріх Ісава – зневага свого первородства – зумовив його долю (Бут. 25:34).

5. Зазвичай реформатські богослови засуджують поведінку Якова в тандемі з його матір'ю Ревекою, яка, на їхню думку, мала негативний вплив на життя всієї родини. Водночас численні патристичні твори вказують на те, що Біблія ніколи не засуджувала вчинки Ревеки або Якова. Сучасний богослов Віктор П. Гамільтон також аргументовано переконує, що Ісак не критикував Ревеку чи Якова за їхні вчинки. Крім того, розмовляючи з Ісавом, патріарх Ісак сам підтвердив правомірність благословення свого сина Якова (Бут. 27:33).

6. Жан Кальвін трактував подорож Якова в Месопотамію як втечу грішної людини, гідної осуду. Однак автор дисертації підкреслює той факт, що

під час подорожі Якова в Месопотамію, йому з'явився сам Господь, Який дав йому обіцянки, відповідні обіцянкам Авраама (Бут. 28:19; 12:3). На думку юдейських мислителів, цей текст – унікальна можливість підняти духовний статус патріарха Якова як одержувача виняткового одкровення. Навіть більше, Джон Х. Волтон запевняє, що на думку стародавніх віруючих, з'явлення Бога Якову було свідченням повного божественного схвалення усіх його попередніх дій.

7. Реформатське тлумачення образу Якова ґрунтується на неприйнятних подвійних герменевтичних стандартах біблійної інтерпретації. Наприклад, первосвященники та фарисеї відкрито звинувачували Ісуса Христа в тому, що він був обманцем, одержимим демоном (Ів. 7:12, 20, 47, 10:20–21; Мр. 3:22). Проте немає об'єктивних підстав, спираючись на думку упереджених людей, вважати Ісуса обманцем. Логічно однаково застосовувати той самий традиційний герменевтичний метод інтерпретації щодо ситуації Якова, якого брат звинувачував у брехні. Ретельний аналіз біблійного нарративу виявив, що твердження Ісава (Бут. 27:36) абсолютно безпідставне, оскільки воно ніколи не підтверджувалося біблійним контекстом і апостольським вченням. Говорячи про висловлювання Ісава, яке не має аналогів у Святому Письмі, перші християни не бачили підстав довіряти твердженням без духовної людини, яка відмовилася від первородства заради тілесних бажань.

8. Реформатські теологи не відрізняли твердження автора Книги буття від промови грішника – Ісава (Бут. 27:36). Однак, спираючись на фундаментальну гомілетичну та цілком раціональну систему герменевтики, у дослідженні аргументовано доведено, що оригінальний біблійний нарратив містить твердження, які не завжди підтримує автор біблійного тексту. З цієї причини читаючи його, важливо відокремлювати слова і наміри автора від інших голосів, які є органічною складовою оригінального нарративу.

9. Лінгвістичний погляд реформатських теологів полягає у твердженнях, що ім'я Якова означає «обманець». Водночас численні археологічні і лінгвістичні відкриття останніх років дають підставу стверджувати, що ім'я Яків має теофоричну природу, тобто таке, що містить або у собі включає ім'я Бога יְיָ אֱלֹהֵינוּ Yə'aqov – el ['y-'-k-b`-l], та буквально означає: «Нехай Бог захистить [тебе]».

Отже, порівняння двох підходів до інтерпретації постаті Якова довело, що для достовірного сприйняття біблійного нарративу необхідно застосовувати традиційні герменевтичні, апологетичні та аналітичні методи читання та тлумачення Біблії. Тому що тільки патристична інтерпретація характеру Якова зможе обґрунтовано протистояти всім аспектам текстової і біблійної критики та скерує читача на розуміння біблійного тексту в тих історико-культурних обставинах, у яких текст був написаний. Такий підхід до тлумачення Біблії також допомагає християнській спільноті правильно тлумачити інші складні уривки Святого Письма.

У висновках сформульовано основні положення дисертаційної роботи, які виносяться на захист:

1. Біблійна оповідь розкриває патріарха Якова як позитивного героя, чому також сприяє його протиставлення зі старшим братом Ісавом. Формування таких протилежних образів відбувається за допомогою алюзій, що містяться у біблійних сюжетах до появи постатей Якова та Ісава, а також фактів самого життя братів: 1) як Адам та Єва, Ісав не пройшов випробування їжею; 2) Каїн та Авель є прообразами протистояння Ісава та Якова – старшого, неправедного, і молодшого, праведного, братів; 3) негативний образ Ісава співзвучний із постаттю злого і розпусного мисливця Німрода; 4) Яків, як і його батько Ісак, не були первістками, але отримали благословення первородства на противагу своїм братам Ізмаїлу та Ісаву; 5) Ревека отримала Боже передбачення щодо Якова. Для характеристики Якова Біблія вживає прикметник «досконалий».

2. У юдейському вченні сформувався ідеальний образ Якова, що позначилося і на християнському патристичному розумінні. Як благочестиву, невинну, чесну і безгрішну людину Якова сприймали Аврелій, Августин, Тома Аквінський, Джон Вікліф, Мартін Лютер та інші, що вплинуло на переклади Біблії у XVI ст.

3. Образ Якова підсилено образом його матері Ревеки, яка у традиційній парадигмі тлумачення постає як духовний зразок, і навіть прообраз Ісуса Христа, тоді як негативна герменевтика, навпаки, вбачає у Ревеці одну з причин недоброчесного життя Якова.

4. Підставою для появи альтернативного тлумачення образу Якова стала спірність його дій у боротьбі за первородство. Негативна оцінка таких дій Жаном Кальвіном набула розвитку у його наступників – Метью Генрі, Чарльза Макінтоша, Фрідріха Діллмана та, особливо, у Самуеля Драйвера. Останній, зокрема, дав видиме наукове підґрунтя значенню імені Якова як «обманець» і вплинув на формування його негативного образу в перекладах Біблії.

5. Появі та розвитку реформатської інтерпретації життя та характеру Якова сприяла низка чинників: алегоричне тлумачення старозаповітних текстів, розвинуте Александрійською школою, теологія заміщення, яка сформувала негативне ставлення до юдаїзму; антисемітизм, який змушував християнських мислителів переглянути ставлення до юдейських патріархів; а також вчення про передвизначення Жана Кальвіна, згідно з яким Яків був грішною людиною, а його чесноти – тільки наслідок Божої ласки.

6. Негативна герменевтика образу Якова найбільше позначилася на поверховому сприйнятті біблійного наративу, на сучасних перекладах Біблії, у яких за допомогою тлумачення імені Якова як «ошуканця» формується негативне бачення патріарха, а також призвела до посилення антисемітизму.

7. Порівняльний аналіз традиційної і реформатської парадигм тлумачення образу Якова виявив чимало недоліків останньої. Зокрема, звинувачення проти патріарха Якова реформатські теологи ґрунтували на недостовірному лінгвістичному та текстуальному аналізі, подвійних герменевтичних стандартах, інтерпретації біблійного тексту поза історичним контекстом і всупереч ортодоксальному вченню церкви.

Отже, дослідження виявило, що притаманна традиційному підходу інтерпретація образу Якова як досконалої людини, є більш обґрунтованою, ніж негативний погляд на постать патріарха у реформатських теологів. Традиційний підхід базується на герменевтичних, апологетичних та аналітичних методах читання та тлумачення Біблії в тих історико-культурних обставинах, у яких текст був написаний і сприяє формуванню об'єктивного сприйняття біблійного наративу.

ПЕРЕЛІК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті в українських фахових виданнях

1. Tsymbalyuk Oleg M. Restoring the ancient church hermeneutic of Jacob's character. *Гілея*. 2018. № 132. С. 215–219.
2. Tsymbalyuk Oleg M. The mindset of the patriarch jacob and his antipode brother esau. *Вісник Львівського університету*. Серія філос.-політолог. студії. 2020. Вип. 28. С. 83–89.
3. Tsymbalyuk Oleg M. A modern look at the ancient hermeneutics of the biblical esau and Jacob. *Філософські обрії*. 2020. № 43. С. 21–30.

Статті у закордонних наукових виданнях

4. Tsymbalyuk Oleg M. & Melnik V. V. Rediscovering the ancient hermeneutic of Rebekah's character. *HTS Teologiese Studies/Theological Studies*. 2020. Т. 76. № 1, а5526. (90/10 відсотків).
5. Tsymbalyuk Oleg M. Samuel Rolles Driver and his impact on the reformed view of the patriarch jacob and the meaning of his name. *New College Notes (e-journal)*. 2020. № 13. <https://www.new.ox.ac.uk/sites/default/files/2020-10/13NCN7%20%282020%29%20Tsymbalyuk%20on%20Samuel%20Roll es%20Driver.pdf>
6. Tsymbalyuk Oleg M. The church should take an active part in scholarly, social and socio-political life. *The European Journal of Theology*. 2020. Vol. 29 № 2. P. 103–108.

